

Sammlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 118 1997

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Göteborg: Lars Lönnroth, Stina Hansson

Lund: Per Rydén, Margareta Wirmark, Eva Hættner Aurelius

Stockholm: Ingemar Algulin, Anders Cullhed

Uppsala: Bengt Landgren, Johan Svedjedal, Torsten Pettersson

Redaktörer: Hans-Göran Ekman (uppsatser) och Claes Ahlund (recensioner)

Distribution: Svenska Litteratursällskapet,

Litteraturvetenskapliga institutionen, Slottet ing. A0, 752 37 UPPSALA

Utgiven med stöd av

Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet

Redaktionen tackar de professorer i ämnet som verkat som referenter under en tvåårsperiod:

Ingemar Algulin, Anders Cullhed, Eva Hættner Aurelius, Ulla-Britta Lagerroth och Thure Stenström.

Bidrag till *Samlaren* insändes till Litteraturvetenskapliga institutionen, Slottet ing. A0, 752 37 Uppsala. Samtliga insända uppsatser granskas av externa referenter. Ej beställda bidrag skall lämnas först i form av utskrift och efter antagning även på diskett i något av ordbehandlingsprogrammen Word for Windows, Word for DOS eller Word Perfect.

ISBN 91-87666-12-x

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by
Gotab, Stockholm 1998

dad påverkan enligt känt komparativt mönster (s. 50). Hon deklarerar också att hon *inte* ansluter sig till den riktning inom litteraturvetenskapen som förklarar "författaren död" (s. 18), och hennes formuleringar visar ofta att hon ser författaren inte som "implied author" utan som den verkliga människan, textens medvetna konstruktör (t. ex. s. 143, 144, 145, 166, 167, 184, 194, 202). Hon ansluter sig till Skalins uppfattning att den verkliga författaren på textens pragmatiska plan ger läs-anvisningar angående bokens budskap (s. 135) eller, med Skalins terminologi, "norm" (s. 113). Inger Littberger räknar tydligen med den verkliga författarens intentioner. I konsekvens härmed borde hon klart deklarerat att den tolkning som uppstår ur jämförelsen med en intertext styrks genom påvisandet av orsakssamband till denna intertext – antingen sambandet består i att författaren har läst och tagit intryck av intertexten, eller i att båda texterna tillhör samma tradition och har gemensamma utgångspunkter. Jag saknar i avhandlingens inledning ett resonemang kring dessa frågor och ett klart ställningstagande. Nu verkar det som om Inger Littberger har haft svårigheter att förena de teoretiska impulserna från Baggesen och Skalin.

Språkligt är avhandlingen mycket välskriven, och formellt finns mycket litet att anmärka på. Undantagsvis förekommer dock ett par fall av felaktig eller oklar formulering. I ett referat av Lars-Åke Skalins narratologi skriver Inger Littberger att den process som sker då läsaren "realiserar litteratur i allmänhet och fiktiva karaktärer i synnerhet" är "regelstyrd på samma sätt som en grammatik". (s. 14.) Vad hon menar är väl att denna process är regelstyrd liksom språket. Grammatiken är inte regelstyrd, utan den är en formulering av reglerna, en modell för att beskriva språket på samma sätt som narratologin är en modell för att beskriva litteraturen. På s. 39 återfinns den kryptiska formuleringen: "Hela hösten 1950 ägde en stor principdebatt rum angående den kristne författarens frihet och röster höjdes för en nedtoning av alltför realistiska element på budskapets bekostnad". Oklarheten beror här på att texten har komprimerats så att innebörden blir rakt motsatt den avsedda.

Många av de jämförelser som görs med autotexter och intertexter är mycket givande, men en del av de jämförelser som görs med andra författares verk får för litet utrymme. Syftet att de skall ge en fördjupad tolkning av romanerna uppnås därmed ej. Det hade varit bättre att minska antalet intertexter och ge de kvarvarande större utrymme. Mindre givande är t.ex. de jämförelser som görs med Gustaf Wingren och Gunnar Edman (s. 56), Erich Fromm (s. 105), Ola Hansson och Olle Hedberg (s. 120–122), Nils Ferlin och Erik Lindgren (s. 129), Sigurd Hoel (s. 165) samt Georges Bernanos och Georges Mauriac (s. 287). Om några perifera

intertexter uteslutits kunde utrymme också ha vunnits för en mer generös citering ur romantexterna. Littberger har nämligen på flera ställen gjort komprimerade referat, där läsaren längtar efter citat, och ibland är det i dessa referat till och med för snålt med sidhänvisningar till romantexten (s. 68 f., 127, 264, 283).

Överhuvudtaget är framställningen ibland alltför komprimerad. Ett exempel är presentationen av snäckan som symbol i *FödelseDagen*. Dess fundamentala betydelse betonas på ett par ställen. Genom att den framträder som omslagsbild på bokens omslag sägs den få "karaktär av matris för hela romanprojektet" (s. 207). I romanens peripeti, det avsnitt där huvudpersonen Olga sitter i trappan och tänker krossa snäckan, formulerar Littberger snäckans betydelse med konstaterandet att Olga i och med denna avsikt "på ett sällsynt handgripligt sätt [är] i färd med att vräka romanens själva norm ifrån sig" (s. 219). Men det redogörs aldrig i avhandlingen för hur snäckan har fått sin starka betydelseeladdning, vilket resulterar i att den avhandlingsläsare som inte läst romanen inte kan känna sig övertygad.

Till sist måste det betonas att de kritiska synpunkter som här framförts angående Inger Littbergers avhandling är marginella. Huvudintrycket är att hon har skrivit en mycket gedigen och grundlig avhandling som vittnar om en mogen omdömesförmåga och överblick över ämnesområdet, och dessutom om en skarpsynt och känslig tolkningsförmåga. Hennes avhandling kommer att bli grundläggande för kommande forskning om Ulla Isakssons författarskap.

Ingela Pehrson Berger

Cecilia Sjöholm, *Föreställningar om det omedvetna. Stagnelius, Ekelöf och Norén*. Brutus Östlings Bokförlag Symposion. Stockholm/Stehag 1996.

När Sigmund Freud för ungefär hundra år sedan lade fram sina teorier om det omedvetna byggde han vidare på en omfattande och ganska lång tradition. Redan under romantiken hade diktare och filosofer tyckt sig förstå att människan är kluven i åtminstone två personligheter, varav den ena lyssnar till kroppens bud och liksom i hemlighet bekämpar den andra. Freud skulle heller inte få sista ordet beträffande människans "mörka" personlighetsskikt. Under 1900-talet har många författare och konstnärer fortsatt utforskningen av det omedvetna på egen hand, samtidigt som en lång rad psykoanalytiskt inriktade teoretiker har vidareutvecklat och reviderat Freuds grundläggande idéer.

Själva föreställningen av det omedvetna har alltså förändrats under tidernas lopp. Den uppstod i nära anslutning till den estetiska erfarenheten och har förblivit en tämligen lös konstruktion. Hur framtida själsforskning

re kommer att hantera begreppet är i dag lika ovisst som vid tiden för Freuds banbrytande uppträckt.

Dessa betraktelser över psykoanalysens kanske viktigaste term tjänar som ett slags inledande reservation i en doktorsavhandling som den 27 april 1996 försvarades på Litteraturvetenskapliga institutionen vid Stockholms universitet. Avhandlingen är skriven av Cecilia Sjöholm och bär titeln *Föreställningar om det omedvetna. Stagnelius, Ekelöf och Norén*. Ambitiös till sin målsättning och en smula abstrus i sin vetenskapliga retorik framstår den – på gott och ont – som en tidstypisk produkt från den akademiska avhandlingsindustrin.

Som titeln anger har Sjöholm undersökt hur "das Unbewusste" gestaltas av tre författare från tre vitt skilda epoker i den svenska litteraturhistorien. Uppslaget är onekligen djärvt. Genom att jämföra ett antal texter av Erik Johan Stagnelius, Gunnar Ekelöf och Lars Norén hoppas Sjöholm kunna visa hur synen på det omedvetna har förändrats från romantiken, via den tidiga modernismen fram till våra egna dagars postmodernism.

Valet av författare motiveras i första hand av att det föreligger en intertextuell relation mellan deras verk. Flera av Ekelöfs dikter från trettioalet kan betraktas som posthuma dialoger med Stagnelius, liksom Noréns märkliga lyrik under sextioalet i viss mån griper tillbaka på den unge Ekelöfs surrealistiska experiment. Men det finns också en djupare likhet mellan deras litterära projekt, menar Sjöholm. Stagnelius, den unge Ekelöf och den tidige Lars Norén var samtliga verksamma under viktiga brytningsskedet i litteraturhistorien, och deras författarskap vittnar vart och ett på sitt sätt om en existentiell kris hos det skrivande, manliga subjektet.

Avhandlingen sönderfaller i fyra, klart avgränsade partier. I den första avdelningen diskuterar Sjöholm psykoanalysens rötter i romantiken och den tyska idealismen. Hon konstaterar att föreställningen om ett omedvetet växer fram som en konsekvens av att den romantiske poeten drabbas av en djupgående inre splittring. Om dikten tidigare i litteraturhistorien hade kunnat fungera som en spegel för det skrivande jaget, lyckas romantikern inte längre finna sitt eget ansikte i språkets opersonliga och mångtydiga medium. Därmed föds en längtan efter den sanna men förlorade identiteten, och föremålet för detta begär antar allt som oftast skepnaden av en ouppnåelig kvinna. Följden blir att kvinnan i den romantiska dikten å ena sidan upphöjs till ett jagideal för poeten och å andra sidan reduceras till en sinnebild för det omedvetna eller bortträngda hos honom själv. Kvinnan kommer att representera det manliga subjektets motsats, den poetiska spegelns lika lockande som oroväckande baksida.

Som sig bör inleder Sjöholm sin läsning av Stagnelius med en redovisning av tidigare forskning. Hon kritiserar sina föregångare för att inte ha tagit tillräcklig hän-

syn till den svenske romantikerns beroende av Friedrich Schelling, vars naturfilosofi utan tvivel är en viktig källa till den moderna uppfattningen om människans driftsliv. I sina efterlämnade filosofiska fragment formulerar Stagnelius en syn på det omedvetna som ligger Schellings mycket nära, hävdar Sjöholm och försöker därefter spåra en freudiansk libido i några av skaldens mest kända elegier och kosmogoniska visioner.

Eftersom det manliga begäret hos Stagnelius har sitt ursprung i en smärtsam separation från barndomen och dess moderliga paradiset riktas det gärna mot en idealiserad kvinnofigur, i vissa dikter kallad "Amanda", med vilken diktjaget hoppas kunna förenas i ett himmelskt bröllop. För att överbrygga klyftan mellan "fosterbygden" i det förflutna och en utopisk närvaro i nuet skapar dikteren ett drömartat och visionärt bildspråk. Men avståndet mellan ideal och verklighet består. Så snart poeten tycker sig ha mött Amanda i en jordisk kvinna förvandlas det himmelska bröllopet till en mer ordinär sexuell förening, som endast efterlämnar känslor av tomhet och förtvivlan. I välbekanta dikter som "Afsked till livet" och "Till förruttnelsen" låter Stagnelius förstå att hans omedvetna begär i sista hand är en dödsdrift.

Avhandlingens tredje del behandlar Gunnar Ekelöfs allra tidigaste diktning, hans så kallade "surrealistiska" period, som främst omfattar debutboken *sent på jorden* från 1932, samlingen *Dedikation* från 1934 och det material från tiden omkring debuten som trycktes i *En natt vid horisonten* 1962. I motsats till andra forskare vill Sjöholm framhäva surrealismens och freudianismens roll i den unge Ekelöfs poetiska praxis. Det är visserligen sant att författaren själv tonade ned detta inflytande i senare skrifter, men man kan inte bortse från att hans metaforik är inspirerad av surrealismernas "écriture automatique" och följer ungefär samma logik som den Freud hade iakttagit i drömmen. Sjöholm noterar dessutom att Ekelöf under en kort period faktiskt genomgick psykoanalytisk behandling och att den bländade Oidipus gång på gång dyker upp i hans texter.

Skillnaderna mellan Ekelöf och Freud – eller för den delen André Breton – är dock inte mindre anmärkningsvärda än beröringspunkterna. Som Sjöholm påpekar har den unge Ekelöfs intresse för det surrealistiskt omedvetna inte "mycket med drifter och sexualitet att göra". Det kan rentav se ut som om det saknades en manlig libido i hans lyrik. I stället för att rikta sitt begär utåt, mot kvinnan eller "det objektiva livet" – för att tala med Stagnelius – vänder han sin längtan inåt, mot det dunkla minnet av en kosmisk moder. I anslutning till Julia Kristeva beskriver Sjöholm detta introverta begär som en melankolisk gest. Ekelöf skulle medvetet eftersträva en utplåning av det egna jaget för att kunna "smälta in i världen".

När Sjöholm i den fjärde och sista delen av sin av-

handling kommer in på Lars Noréns sextiotalspoesi befinner hon sig på jungfrulig mark. Bortsett från en och annan tidskriftsartikel har denna "schizopoesi" förbi-setts eller nedvärderats av tidigare forskning. Man kan gott förstå varför. I diktsamlingarna *SCHIZZ* (1965), *Encyklopedi* (1966) och *Stupor* (1968) har Norén tagit intryck av den för samtiden så typiska konkretismen och försökt återskapa ett psykotiskt ordflöde utan synbar estetisk organisering. Sjöholm menar dock att schizopoesein skall betraktas som ett välplanerat litterärt formexperiment och att den så till vida utgör ett "imponerande verk".

Norén tillhör en författargeneration för vilken Freuds teorier om det omedvetna har blivit banalt allmångods. Hans egen inställning till psykoanalysen förefaller också – åtminstone under detta tidiga skede av hans författarskap – övervägande skeptisk. Exempelvis infogar han psykoanalytisk jargong i sina textcollage bara för att nivellera den freudianska teoribildningen. Å andra sidan tycks hans förment ostrukturerade texter härma eller simulera fram ett oensurerat tankeflöde. Hos Norén skulle det omedvetna alltså inte längre existera som en mängd förbjudna eller bortträngda fantasier utan som en medveten, man frestas säga normal diskurs.

Enligt Sjöholm beror detta på att historien har invaderat det skrivande subjektet. Långtifrån att ge uttryck åt sina privata psykiska konflikter gestaltar Norén ett samhälle där den omedvetna och destruktiva driften härjar fritt. Norén skiljer sig även från Ekelöf och Stagnelius i det att han förkastar den manliga, fallocentriska ordningen och stundtals identifierar sig med dess kvinnliga offer. Märkligt nog lyckas han med det genom att skapa ett slags ordmaskin som våldtar eller skövlår språket på ungefär samma sätt som verklighetens dödsmaskin i Auschwitz förintade judar och andra "feminina" element. Därmed har vi nått slutet på en lång tradition i västerlandets litteraturhistoria, menar Sjöholm. Noréns ordmaskin är inbegreppet av en poetik som i en mening representerar det omedvetna begärets frigörelse och i en annan den konstnärliga fantasins upphörande.

Även om Sjöholm har bemödat sig om vetenskaplig akribi kan man kritisera hennes avhandling i en del formella hänseenden. Det finns all anledning att ifrågasätta hennes begränsning av undersökningsmaterialet. Nog förefaller det riskabelt att helt utelämna den senare utvecklingen i Ekelöfs och Noréns författarskap när man vill studera det omedvetnas roll i deras tidiga texter. Ekelöfs Diwan-trilogi från sextioalet kastar onekligen ett förklarande ljus över det självutplånande draget i hans ungdomsverk, medan Noréns sjuttiotalsdramatik i viss mån markerar en brytning med sextioalets schizopoesi. Frågan är om man inte måste studera ett författarskap i dess helhet för att förstå den underliggande psykologiska problematiken.

Likaså behandlar Sjöholm sina vetenskapliga källor med en viss nonchalans. Som läsare av hennes avhandling är man på sätt och vis tacksam för att hon har förlagt stora delar av sin diskussion med andra forskare till bokens notapparat, men denna strategi utnyttjar hon ofta för att med ett par ord avfärda åsikter som strider mot hennes egen ståndpunkt. Även i den löpande framställningen kan hon ibland sätta sig över logisk argumentation och empirisk bevisföring. Så påstår hon utan omsvep, och i motsättning till tidigare forskning, att Schelling var en "huvudperson" bland alla de filosofer som kan ha påverkat Stagnelius.

Störst frågetecken måste man emellertid sätta vid Sjöholms användning av psykoanalysens nyckelbegrepp. Det finns ingen ordentlig utredning eller karakteristik av "det omedvetna" i hennes avhandling. Möjligen beror det på att begreppet inte låter sig fixera i någon entydig definition, men man misstänker också att dess fyrkantiga freudianska variant helt enkelt passar illa vid studiet av Stagnelius, Ekelöf och Norén.

Enligt Freud kännetecknas det omedvetna av åtminstone fyra egenskaper. För det första består det av symboler för sexuella drifter; för det andra utgör det ett självständigt psykiskt system; för det tredje är det bortträngt ur medvetandet; för det fjärde har det konserverat vissa infantila begär. Självfallet kunde man hänvisa till många andra föreställningar av det omedvetna, både inom och utanför den psykoanalytiska traditionen, men Sjöholm har uttryckligen valt Freud som sin teoretiska utgångspunkt, och däri består hennes dilemma.

Vad beträffar "förfreudianen" Stagnelius lider psykoanalysen av en uppenbar kronologisk brist. I stället för att läsa in ett modernt sexliv i romantikerns dikter kunde man vända på perspektivet och första texternas erotiska symbolik som uttryck för en numera obsolet metafysisk strävan. Än otympligare ter sig freudianismen i Ekelöfs fall. Den unge Ekelöf intresserade sig inte för det omedvetna så mycket som för ett omedelbart, "anti-medvetet eller "medvetstöst" förhållande till livet. I själva verket närmade han sig mystikens asexuella uppfattning av det omedvetna, vilket Sjöholm nötdvunget medger. Och vad Norén slutligen angår är det omedvetna inte längre omedvetet. Snarare än ett psykiskt fenomen utgör det en estetisk metod som tillåter diktaren att skildra ett samhälle i moralisk upplösning.

Sjöholms många gånger uppslagsrika och intelligent läsningar demonstrerar alltså paradoxalt nog att psykoanalysen kommer till korta inför den litterära texten. Orsaken kan vara att hon i stora delar av sin avhandling också laborerar med en uppsättning psykolingvistiska och litteraturvetenskapliga teorier som är betydligt mer sofistikerade än Freuds topografiska modell av människans psyke. När hon hämtar hjälp från teoretiker som Jacques Lacan, Julia Kristeva eller Paul de Man övertar

hon en språksyn och ett textbegrepp som knappast är förenliga med psykoanalysens traditionella metaforik. Slår man följe med poststrukturalisterna kan man inte längre tala om det omedvetna som en hemlig plats under eller bakom det litterära verket. I stället måste man beskriva det som en blind fläck i själva texten, ett tomrum som hela tiden förflyttar sig med läsarens blick. Kanske borde man gå ännu längre och fråga sig om det omedvetna inte är en olycklig metafor som döljer det faktum att människan, liksom den litterära texten, i sista hand undandrar sig en uttömmande förklaring.

Det föresvävar mig att Sjöholm själv har anfåttats av sådana tankar under arbetet på sin avhandling. Inte minst hennes djärva spekulationer kring Lars Noréns historisering av det omedvetna tyder på det. Här närmar hon sig ett synsätt som kanske allra bäst har formulerats av den Lacan-inspirerade kultursociologen Slavoj Žižek och som, grovt förenklat, uppfattar mörkret inom människan som ett slags motstånd mot symbolisering eller ett "kvardröjande vid det negativa". Det bör i rättvisans namn påpekas att Sjöholm i andra sammanhang har introducerat Žizeks idéer i Sverige och även på så vis bidragit till att problematisera vår vedertagna föreställning om det omedvetna.

Rikard Schönström

Peter Hansen, *Romanen och verklighetsproblemet. Studier i några svenska sextiotalsromaner*, Symposium Graduale 1996.

Att 1960-talet är en synnerligen vital och lockande period i svensk litteraturhistoria, inte minst på prosaberättelsens område, står klart om man betänker den långa rad avhandlingar och andra specialstudier som ägnats detta decennium. Det rör sig å ena sidan om monografiska studier över betydande, enskilda författarskap: Sven Delblancs, Per Olov Enquists och Lars Gustafssons, för att bara nämna några. Å andra sidan om mer översiktligt inriktade studier som Beata Agrells 1993 publicerade *Romanen som forskningsresa, forskningsresan som roman: om litterära återbruk och konventionskritik i 1960-talets nya svenska prosa*.

Till denna senare kategori hör Peter Hansens doktorsavhandling *Romanen och verklighetsproblemet. Studier i några svenska sextiotalsromaner*. Ett av avhandlingsförfattarens syften är att fokusera det tema i 1960-talets svenska prosaberättelse som signaleras i avhandlingens titel: "verklighetsproblemet". Denna term får fungera som en samlingsbeteckning för ett antal kunskapsteoretiska och ontologiska svårigheter, vilka komplicerar ambitionen att i romanens form simulera verklighet.

Avhandlingen har en tydlig och ändamålsenlig dis-

position och omfattar sju kapitel. Efter inledningskapitlet, där problemställning och syfte preciseras, skisseras så i det andra en bakgrund till denna problemställning. Därefter följer avhandlingens centrala parti: fyra monografiska kapitel som i tur och ordning ägnas Per Olov Sundmans *Skytten* (1960), Torsten Ekboms *spelöppning* (1964), Per Olov Enquists *Hess* (1966) samt Sundmans *Ingenjör Andréés lufffärd* (1967) och Enquists *Legionärerna* (1968). Dessa fem romaner representerar, menar avhandlingsförfattaren, en utveckling i försöken att i litteraturen komma till rätta med "verklighetsproblemet": från den nyrealistiska, modernistiskt mimetiska *Skytten*, över de "psykomimetiska" försöken – *spelöppning* och *Hess* – samt dessa texters misslyckanden fram till dokumentärromanerna *Ingenjör Andréés lufffärd* och *Legionärerna*, vilka enligt Hansen fullföljer strävan mot en ny och trovärdigare realism, och får representera ett lösningsförslag på den mimetiska romanens kris. Att de utvalda texterna i huvudsak är representativa visas övertygande i det andra kapitlet där Hansen, förutom att med lätt hand teckna den intellektuella och kritiska debatten samt den litterära bakgrunden, demonstrerar i hur påfallande hög grad "verkligheten" var en prövosten också för åtskilliga andra svenska prosaister under sextioalet.

De fem romaner Hansen närläser vill i motsats till illusionromanen, vari verkligheten ter sig sammanhängande och tycks bestå av anekdotiskt avrundade händelseförlopp, vara sanna mot den extratextuella verklighetens ofta ogripbara och oförklarliga karaktär. Argumenten för en sådan ny typ av roman kunde hämtas från filosofi av fenomenologiskt slag och formulerades av Torsten Ekbom i den betydelsefulla artikeln "Romanen som verklighetsforskning" (1962) och i Björn Håkanson's "Romanen vid skiljevägen" (1962). Hansen citerar (s. 34) Håkanson som skriver: "romanens främsta ambition måste vara att vara sann mot verkligheten. Är den det faller den obönhörligt sönder i söndersplittrade fragment och ogripbar mångtydighet".

Avhandlingsförfattaren menar att de studerade texternas didaktiska budskap – verklighetens och historiens villkorlighet och beroende av betraktaren – kan avläsas i deras tematik och retorik eller formella grepp. Den fråga som nu inställer sig är hur en text som bryter romangenrens konventioner förmår kommunicera sitt didaktiska budskap till läsaren, trots att författaren undviker att öppet kommentera och förklara fiktionsvärlden. Detta sker, menar avhandlingsförfattaren, indirekt med hjälp av metafigurativa passager och fraser som sammantaget bildar verkets "undertext" (s. 16), vilket används som en beteckning för sådana inslag som speglar villkoren för den aktuella texten och dess berättarteknik, alltså ett slags indirekta läsinstruktioner och "regianvisningar" (s. 16), vilka tack vare sin retoriska kraft ska få läsaren att uppfatta romanen som mimetiskt tro-